

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی تهران

آلاء وحیدنیا*

چکیده

قرآن‌های کهن متعلق به قرون آغازین اسلامی، به‌ویژه سه قرن نخست، کمیاب و ارزشمندند. برگه‌هایی از یکی از معدود مصاحف کوفی بسیار کهن در موزه رضا عباسی تهران نگهداری می‌شود، که هرچند این برگه‌ها، مجزا و حتی دارای تاریخ‌های متفاوت بین قرن‌های سوم و چهارم دانسته شده، در واقع همگی متعلق به یک مصحفند. برگه‌های دیگری از این مصحف از حدود چهل سال پیش به حراجی‌های لندن و از آن‌جا به موزه‌ها و کلکسیون‌های شخصی در دیگر نقاط جهان راه یافته و تاریخ کتابت آن‌ها قرن دوم هجری و دوره عباسیان دانسته شده است. مقاله حاضر به بررسی و معرفی نُه برگه موجود از این قرآن در موزه رضا عباسی و برخی برگه‌های دیگر آن در خارج از ایران می‌پردازد و می‌کوشد ویژگی‌های ظاهری و متنی منحصر به فرد این مصحف را نشان دهد که در پاره‌ای موارد، مانند بازتاب قرائات شاذ و نادر و رسم الخط کلمات، جالب و کم‌نظیر است.

کلیدواژه‌ها: موزه رضا عباسی؛ قرآن خطی؛ مصحف کوفی؛ قرائات شاذ؛ کتابت قرآن

تاریخ دریافت: ۹۷/۳/۶ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۱۳

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی / a.vahidnia@ihcs.ac.ir

مقدمه

در میان دست‌نویس‌های قرآنی محفوظ در موزه رضا عباسی تهران، تعداد ۹ برگه بزرگ، با خطی زیبا و باشکوه از یک قرآن نگهداری می‌شود. هر برگه تحت شماره‌ای متفاوت در این موزه ثبت شده است. در کتابی که به‌عنوان کاتالوگی برای معرفی آثار خطوط کوفی موزه رضا عباسی منتشر شده، مشخص نشده که این ۹ برگه همگی متعلق به یک قرآن و حتی متعلق به یک دوره تاریخی اند. بنابراین یک برگه متعلق به قرن سوم (منتخب آثار...، ۱۳۹۰: ۳۴) و دیگری متعلق به قرن چهارم (منتخب آثار...، ۱۳۹۰: ۳۶ و ۳۸) تاریخ‌گذاری شده است. واقعیت این است که این ۹ برگه همگی متعلق به یک مصحف کهن‌اند که امروزه برگه‌های دیگر آن در جهان پراکنده شده است. سه برگه دیگر از همین مصحف در کلکسیون داوود خلیلی در لندن تحت شماره‌های KFQ46، KFQ47، KFQ71 نگهداری می‌شوند. فرانسوا دروش این سه برگه را مورد بررسی قرار داده و خط آن‌ها را به‌عنوان نمونه‌ای از خطی که گروه F.I می‌نامد معرفی کرده است. دروش این قرآن را متعلق به اواخر قرن دوم هجری/ هشتم میلادی و در دوران عباسیان تاریخ‌گذاری می‌کند. وی همچنین از وجود هشت برگه دیگر از همین قرآن در جنوا (۱۹۸۵ ش ۴)، پال (۱۹۷۳ ش ۱۴۱)، ساتبیز لندن (۱۵-۱۶ آوریل ۱۹۸۵ ش ۴۰-۴۴؛ ۲۱-۲۲ نوامبر ۱۹۸۵ ش ۲۸۴-۲۸۵؛ ۲۰ نوامبر ۱۹۸۶ ش ۲۵۵-۲۵۶؛ ۲۵۶ دسامبر ۱۹۸۷ ش ۱۸۲-۱۸۳؛ ۱۱ اکتبر ۱۹۹۱ ش ۸۸۵)، و همچنین کریستیز لندن (۱۶ ژوئن ۱۹۸۷ ش ۷۲) خبر می‌دهد (Déroche, 1992: 120-122).

اما به نظر می‌رسد امروز برگه‌های بیش‌تری از این مصحف را بتوان یافت. افزون بر ۹ برگه‌ای که در موزه رضا عباسی در ایران به شماره‌های ۲۳۳۲، ۲۳۳۳، ۲۳۳۴، ۲۳۳۵، ۲۳۳۶، ۲۳۱۷، ۲۳۴۹، ۴۷۴۷ و همچنین یک برگه بدون شماره، نگهداری می‌شود، برگه‌های دیگر این مصحف به حراجی‌های لندن و از آن‌جا به موزه‌ها و کلکسیون‌های دیگری در جهان راه یافته‌اند. از جمله برگه‌های ارائه‌شده در حراجی‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: بنه‌امز لندن (۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)؛ ساتبیز (۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، ش ۲)؛ ساتبیز دوحه (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴)؛ ساتبیز دوحه (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)؛ ساتبیز لندن (۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴) و کریستیز کلکسیون سعید معتمد (۲۲ آوریل ۲۰۱۳، ش ۳۸). غیر از

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۳۵

موارد فوق تصاویری از برگه‌های دیگر این مصحف در کاتالوگ‌های حراجی‌ها به چاپ رسیده است که به‌عنوان نمونه می‌توان به برگه‌ای در کاتالوگ ساتبیز ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، تصویر ش ۱ (ص ۱۰) و دو تصویر دیگر در کاتالوگ ساتبیز، هنر جهان اسلام، ۱۳ آوریل ۲۰۰۰، تصویر شماره ۲ و ۳ (ص ۹)، و برگه‌هایی نیز در کاتالوگ کلکسیون باشکوه گنجینه‌هایی از جهان اسلام، ۵ اکتبر ۲۰۱۰ (ص ۸-۱۳) اشاره کرد. پنج برگه آن نیز در سال ۲۰۱۱ توسط موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس^۱ از حراجی ساتبیز لندن خریداری شده است که امروزه این برگه‌ها در کلکسیون خوشنویسی اسلامی، به شماره‌های M.73.5.510؛ M.73.5.511؛ M.73.5.515^۲ و M.2002.1.383^۳ محفوظند. در حال حاضر سه برگه که پیش‌تر به آن اشاره شد در کلکسیون داوود خلیلی در لندن تحت شماره‌های KFQ46، KFQ47 و KFQ71 یک برگه دیگر نیز در کلکسیون داوود خلیلی در کپنهاگ نگهداری می‌شود. یک برگه دیگر از همین مصحف باز هم در آمریکا و در موزه بروکلین نیویورک به شماره 1995.186^۴ و برگه دیگر نیز در نگارخانه آرتور ساکلر^۵ در شهر واشنگتن دی.سی آمریکا به شماره LTS1998.2.3^۶ نگهداری می‌شوند. علاوه بر این‌ها یک برگه به شماره ms 4597 در کلکسیون شخصی مارتین شوین^۷ (در اسلو و لندن)، یک برگه به شماره EA2009.18 در موزه اشمولین آکسفورد، یک برگه در موزه هنرهای اسلامی مالزی به شماره

1. Los Angeles County Museum of Art (LACMA)

۲. این برگه پیش‌تر در تاریخ ۳ مه ۲۰۰۱ در حراجی ساتبیز ارائه شده است.

۳. این برگه با این نشانی بر روی سایت موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس قابل مشاهده‌اند:

<http://islamic-arts.org/2011/lacma-collection-of-islamic-calligraphy/>

۴. نشانی این برگه روی سایت موزه هنرهای لس‌آنجلس:

<https://collections.lacma.org/node/204570>

۵. این برگه نیز بر روی سایت موزه بروکلین قابل مشاهده است:

<https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/154555>

6. Arthur M. Sackler Gallery

7. <https://marginalia.lareviewofbooks.org/the-quran-illuminated/>

8. <https://www.schoyencollection.com/palaeography-collection-introduction/arabic-script/mashq-script/ms-4597>

2004.5.40^۱ (این برگه پیش‌تر در حراجی ساتبیز لاندروز - لندن، به تاریخ ۲۸ آوریل ۲۰۰۴، به شماره ۳ ارائه شده بود)، یک برگه در کتابخانه دانشگاه لایدن تحت شماره Or.14.375 و دیگری به شماره TM-4321-2 در موزه تروپن هلند^۲ و یک برگه نیز حاوی سرسوره^۳ در کتابخانه ملی آلمان در برلین به شماره^۴ Hs. or. 2452 محفوظ است. گویا برگه‌های دیگری از این مخطوط در موزه طارق رجب در کویت نگهداری می‌شوند (نک: کاتالوگ ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، ص ۱۰). افزون بر این برگه‌ها، دو برگه از صفحات ابتدایی احتمالاً همین مصحف، حاوی آیات پایانی سوره حمد و آیات ابتدایی سوره بقره، درون قابی مذهب، با همان رنگ‌ها و الگوهای هنری به کار رفته در سرسوره‌ها، یکی در حراجی کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، ش ۲۵) و دیگری در حراجی ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، ش ۱) ارائه شده‌اند. اگر این برگه‌ها متعلق به همین مصحف باشند نکته جالب این‌جاست که، علی‌رغم سنت معمول قرآن‌نویسی که دو صفحه ابتدایی را درون قاب مذهب می‌گذاشتند، در این قرآن چهار صفحه ابتدایی و بلکه بیشتر، درون قاب و به صورت هشت سطر در صفحه کتابت شده‌اند. دو برگه دیگر مانند برگه‌های این مصحف، شانزده سطر در صفحه، اما با تذهیبی متفاوت برای تعشیر (تقسیم آیات به دسته‌های ده‌تایی)، یکی محفوظ در موزه بوستون به شماره^۵ 64.2071 و دیگری ارائه‌شده در حراجی کریستیز (۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۵۳)^۶ موجود است. اگر این برگه‌ها متعلق به مصحف مورد بررسی باشند، کتابت «و اوصی» به جای «و وصی» در برگه بوستون یکی از مواردی است که نشان می‌دهد کتابت این مصحف بر اساس مصحف اهل عراق، به‌ویژه کوفه نبوده، بلکه دارای ویژگی مصاحف

۱. از خانم دکتر ماندانا برکشلی که اطلاعات و تصویر این برگه را در اختیارم قرار دادند سپاسگزارم.

۲. از آقای دکتر مارین ون پوتین که من را در یافتن این برگه‌ها یاری رساندند سپاسگزارم.

۳. این برگه حاوی دو سرسوره در ابتدای سوره‌های بلد و شمس است.

4. http://www.orientdigital.de/servlets/solr/select?fl=*%20sort=ihsinvent+asc&q=%20Bobj%20ectType%3A%22islamhs%22+%20BallMeta%3Aquran+%20BallMeta%3Atext&mask=search_form_islamhs_simple.xed&version=4.5&start=34&fl=id,returnId&rows=1&XSL.Style=browse&origrows=25&lang=en

5. <https://www.mfa.org/collections/object/leaf-of-a-quran-22250>

6. <https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-kufic-quran-folio-near-east-or-5358648-details.aspx>

حجاز یا شام است (سجستانی، ۲۰۰۲: ۴۹ و ۵۱). اما، همان‌طور که گفته شد، اثبات تعلق این دو برگه به همان مصحف با وجود ابعاد و تذهیب متفاوت مشکل می‌نماید. تعداد هشت برگه نیز در دانشگاه کمبریج^۱ موجود است که به‌رغم شباهت زیاد با دیگر برگه‌های این مصحف (به لحاظ خط، تذهیب، تعداد سطر در صفحه، نظام آوانگاری و قرائات شاذ ثبت‌شده در آن)، به نظر می‌رسد نمونه‌ای ابتدایی‌تر از خط و تذهیب این مصحف باشد. به‌علاوه، ابعاد برگه‌های کمبریج کاملاً منطبق بر ابعاد دیگر برگه‌ها نیست و سطر بندی نیز برخلاف برگه‌های دیگر تا حدودی نامنظم است. تفاوت مهم دیگر برگه‌های کمبریج با مابقی برگه‌ها در نحوه کتابت «فتحه سورة» است که با «الف» و به صورت «فاتحة» کتابت شده، در حالی که این کلمه در دیگر برگه‌ها بدون «الف» میانی نوشته شده است. بنابراین داوری در خصوص انتساب این برگه‌ها به مصحف مورد نظر دشوار می‌نماید، مگر این‌که این هشت برگه کار کاتبی دیگر و یا از افزوده‌های بعدی به این مصحف بوده باشد. شایان ذکر است که در ارجاع‌دهی برگه‌ها به حراجی‌ها تا پیش از فروخته شدن آن‌ها به یک موزه خاص، گاه شاهد ارجاعات متفاوت برای یک برگه خاص هستیم، زیرا ممکن است برگه‌ای در یک حراجی ارائه شود و پس از مدتی باز در همان حراجی یا حراجی دیگری در معرض فروش گذاشته شود. حتی امکان دارد این عمل چندین بار رخ دهد. مثلاً، برگه‌ای که ما آن را با عنوان برگه ارائه‌شده در حراجی ساتبیز، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷ (ش ۲) معرفی کرده‌ایم، پیش‌تر در ساتبیز، در تاریخ ۱۸ اکتبر ۲۰۰۱ (ش ۱۱) ارائه شده بود. همین برگه بعدها در حراجی بُنهامز، یک بار به تاریخ ۲۵ آوریل ۲۰۱۷ (ش ۳) و بار دیگر باز هم در همین حراجی در تاریخ ۲۳ اکتبر ۲۰۱۷ (ش ۴) در معرض فروش گذاشته شد.

ویژگی‌های ظاهری

برگه‌های این نسخه اغلب آسیب دیده‌اند و در مواردی حتی نیمی از برگه از بین رفته است. بنابراین، ابعاد ثابتی نمی‌توان برای همه آن‌ها در نظر گرفت. با توجه به این‌که برگه‌ها عمدتاً از ناحیه لبه‌های بالایی و پایینی و کناری دچار آسیب شده‌اند اندازه‌گیری ابعاد برگه‌ها با در

1. <http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01147/15>

نظر گرفتن بیشترین طول یا عرض موجود از هر برگه انجام گرفته است. مثلاً برگه ۲۳۴۹ در بیشترین حالت دارای عرض ۳۷/۵ و طول ۳۱ سانتی متر است. اما در مورد برگه ۲۳۳۳ عرض بیشتری از آن سالم مانده، ولی طول برگه از میان رفته و تقریباً تنها نیمی از صفحه به جا مانده است. بنابراین ابعاد آن ۱۹/۲*۳۹ سانتی متر است. ابعاد برگه ۲۳۳۵: ۲۶*۳۳/۵ سانتی متر، برگه ۴۷۴۷: ۲۷*۳۴/۵ سانتی متر؛ برگه ۲۳۳۴: ۲۳*۳۳/۹ سانتی متر، برگه ۲۳۳۶: ۱۶*۳۳/۹ سانتی متر، برگه ۲۳۳۲: ۲۱*۳۹ سانتی متر و برگه ۲۳۱۷: ۱۵*۳۹/۵ سانتی متر است. در سالمترین حالت برگه‌ها مثلاً در برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷ (ش ۲)، ابعاد برگه حدود ۳۲*۴۰ سانتی متر است. در همه برگه‌ها در اصل ۱۶ سطر در صفحه کتابت شده است.

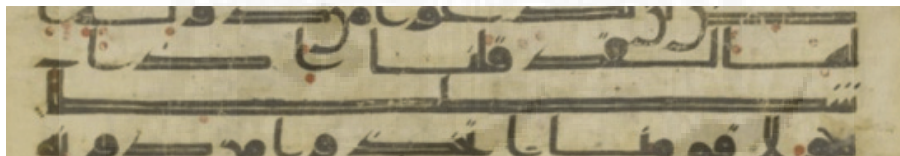

برگه ش ۴۷۴۷ موزه رضا عباسی تهران

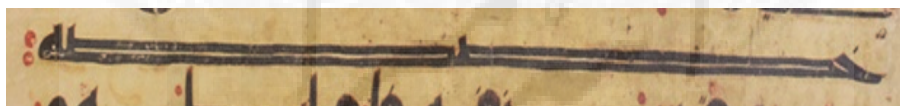
این اثر به صورت پیوسته‌نگاشت (scriptio continua) و بی هیچ مرز واژگانی، با خطی زیبا و منظم نوشته شده است. استفاده از تکنیک مشق، یعنی کشیدن و امتداد حروفی چون کاف، دال، طاء، ظاء، صاد، ضاد و یاء آخر برگردان، و حتی حاء آخر، به زیبایی آن افزوده است.

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۳۹

کاتب نسخه تلاش کرده که اندازه سطرها را تا حد امکان مساوی با یکدیگر تنظیم کند و هر جا که نمی‌توانسته کلمه بعدی را در انتهای سطر جا دهد، از یک خط تیره پررنگ با همان ضخامت قلم برای پُر کردن باقی‌مانده سطر استفاده کرده و کلمه بعدی را از سر سطر بعدی آغاز کرده است. نمونه‌ای از این سبک را می‌توان در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰ (ش ۱۴۵) مشاهده کرد که کاتب بعد از «اذا» چون کلمه بعد یعنی «شططا» در فضای باقی‌مانده از سطر جا نمی‌شده، با یک خط تیره ضخیم فضای خالی را پر کرده و کلمه «شططا» را در سطر بعد به‌گونه‌ای کشیده نوشته است که تمام سطر را با همین یک کلمه پر کند. همین تکنیک در برگه شماره Or.14.375 کلکسیون لایدن نیز در مورد کلمه «خصصة» به کار رفته است.

تکنیک مشق در نگارش «شططا» (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)

تکنیک مشق در نگارش «خصصة» (برگه ش Or.14.375 کلکسیون لایدن)

فاصله بین آیات با چند رد قلم نازک مورّب نشان داده شده است که چنین علامتی بیش‌تر در قرآن‌های حجازی معمول است تا در قرآن‌های کوفی. انتهای بسمله نیز به‌عنوان یک آیه با همان خطوط تیره مورّب نازک نشان‌گذاری شده که نشان می‌دهد بسمله یک آیه به حساب آمده است.

نشانه‌هایی برای علائم تخمیس و تعشیر و همچنین نشان صدمین آیه در سراسر نسخه دیده می‌شود. به نظر می‌رسد، هنگام کتابت متن، فضای کافی برای گذاشتن تذهیب‌های مربوط به علائم تخمیس و تعشیر و همچنین نشان صدگان آیات تعبیه شده، در حالی که برای پایان آیات فاصله چندانی در نظر گرفته نشده است.

پس از هر پنج آیه نشانه‌ای به صورت یک «الف» دوخط به رنگ قرمز آمده که درونش یک‌درمیان به شکل مستطیل‌هایی به رنگ سبز و بی‌رنگ تزئین شده است که گاهی در گوشه بالای سمت چپ آن، چیزی شبیه به یک بال کوچک می‌توان دید. نمونه‌هایی از این علائم را می‌توان در موارد زیر مشاهده کرد: برگه ۴۷۴۷ موزه رضا عباسی (پس از آیه ۵۵ یوسف)؛ برگه بُنهامز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲ (پس از آیه ۱۷۵ اعراف)؛ برگه موزه بروکلین (پس از آیه ۲۵ انبیاء)؛ برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس‌آنجلس (پس از آیه ۶ انفال)؛ برگه ساتبیز ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴ (پس از آیه ۱۵۶ نساء)؛ برگه بدون شماره موزه رضا عباسی (پس از آیه ۱۱۵ هود)؛ برگه LTS1998.2.3 نگارخانه آرتور سکالر آمریکا (پس از آیه ۵۶ کهف)؛ و نیز در تصویر موجود در کاتالوگ ساتبیز ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷ (پس از آیه ۵۷ حج).

نشان تخمیس آیات (برگه ۴۷۴۷ موزه رضا عباسی)

پس از هر ده آیه نیز یک دایره‌الوان به رنگ سبز و قرمز، که با چهار دایره کوچک‌تر در بالا و پایین و دو طرف، و چهار نیم‌دایره در داخل آن تزئین شده، به‌عنوان نشانه‌ی تعشیر آمده است. نمونه‌های آن را می‌توان در موارد زیر دید: برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی (پس از آیه ۱۴۱ بقره)؛ برگه M.73.5.511 موزه هنرهای لس‌آنجلس (پس از آیه ۵۶ مائده)؛ برگه M.73.5.515 موزه هنرهای لس‌آنجلس (انتهای آیه ۱۹۰ اعراف)؛ برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، ش ۲ (انتهای آیه ۲۰ کهف)؛ برگه LTS1998.2.3 نگارخانه آرتور سکالر آمریکا (پس از آیه ۱۰ انفال)؛ برگه کلکسیون شوین (پس از آیه ۱۱ نساء)؛ برگه EA2009.18 موزه اشمولین (پس از آیه ۴۰ انبیاء)؛ و برگه شماره Or.14.375 کلکسیون لایدن (پس از آیه ۱۰ حشر).

۱. به نظر می‌رسد این علامت بعداً پاک شده باشد.

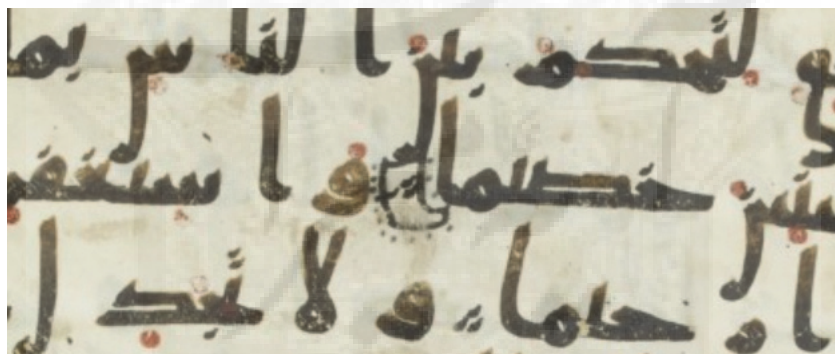

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۴۱

نشان تعشیر آیات (برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی)

نمونه خام‌تر این علائم تخمیس و تعشیر در نسخه‌های کهن دیگر دیده می‌شود. مثلاً نسخه 330 arabe کتابخانه ملی فرانسه در پاریس یکی از این نسخه‌هاست. البته شباهت این مصحف با نسخه 330 arabe به این جنبه منحصر نمی‌شود؛ شباهت‌های دیگری نیز بین این دو نسخه می‌توان یافت.

نشان تخمیس آیات (نسخه 330 arabe کتابخانه ملی فرانسه)

مستطیلی بزرگ‌تر و تزئین‌شده و الوان، به رنگ سبز و قرمز، نیز برای نشان دادن دسته صدتایی از آیات به کار رفته است که نمونه این نشان را می‌توان در برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴ (در انتهای آیه ۱۰۰ سورة نحل) مشاهده کرد.

نشان صدگان آیات (برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴)

برخی از برگه‌های این قرآن دارای تذهیبِ سرسوره هستند که در کاتالوگ ساتبیز به دو برگه، یکی ارائه شده در ساتبیز ۲۰ نوامبر ۱۹۸۶ (ش ۲۵۵) و دیگری برگه ارائه شده در حراجی کریستیز به تاریخ ۱۵ اکتبر ۱۹۹۶ (ش ۴۷)، اشاره شده است (نک: کاتالوگ ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، ص ۱۰). پیش تر گفته شد که برگه محفوظ در کتابخانه ملی آلمان نیز حاوی سرسوره در آغاز سوره‌های بلد و شمس است. همچنین تصویر دو برگه حاوی سرسوره‌های ممتحنه و نساء در کاتالوگ کلکسیون باشکوه گنجینه‌هایی از جهان اسلام (۵ اکتبر ۲۰۱۰، ص ۸-۱۳) آمده است.

آغاز سوره با عبارت «فتحه سوره...» اعلام شده است. مثلاً عبارات «فتحه سوره الممتحنه ثلث عشره ایه»، «فتحه سوره لا اقسام بهذا البلد عشرون ایه» و «فتحه سوره البقره خمس و ثمانون و مئتا ایه» به خط کوفی و رنگ قرمز، و با قلمی نازک‌تر، و بدون نقاط اعجام، آغاز سوره جدید را خبر می‌دهد که جالب است.^۱

نمونه‌ای از سرسوره‌ها را می‌توان در برگه موجود در کتابخانه ملی آلمان در ابتدای سوره بلد مشاهده کرد.

۱. جالب است که در لایه زیرین مصحف صنعاء، پیش از شروع سوره جدید، عبارت «هذه ختمة سورة» خبر از پایان سوره قبل و آغاز سوره جدید می‌دهد (Puin, 2010: 332; Goudarzi & Sadeghi, 2012: 53, 63). چنین کلیشه‌هایی در ابتدا و انتهای سوره‌ها در دست‌نویس‌های کهن قرآنی کمیاب و جالب توجه است.

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۴۳

سرسوره مربوط به سوره بلد (برگه Hs. or. 2452 کتابخانه ملی آلمان)

رسم الخط

این مصحف دارای ویژگی‌های رسم الخطی قابل توجهی است؛ از جمله، کتابت «بایات» است که با یک دندانۀ زائد به صورت [بایست] کتابت شده است و هر دو دندانۀ مانند «یاء» نقطه‌گذاری شده‌اند. نمونه‌هایی از این وضع را می‌توان در آیه ۵۷ کهف در برگه LTS1998.2.3 نگارخانه آرتور سکلر، و همچنین در آیه ۱۵۵ سوره نساء در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴، مشاهده کرد. مع ذلک، این کلمه، مثلاً، در آیه ۲ انفال، در برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس، با یک «الف» به صورت «ایاته» نگارش شده است؛ سبب می‌تواند تأکید کاتب بر قرائت به اماله برای این واژه باشد که «باء» بر سر آن آمده است. از دیگر غرایب رسم الخطی این مصحف، کتابت «ایاً ما تدعوا» به صورت «ایما تدعوا» در آیه ۱۱۰ اسراء، در برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی است که چنین روشی در کتابت معنا را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

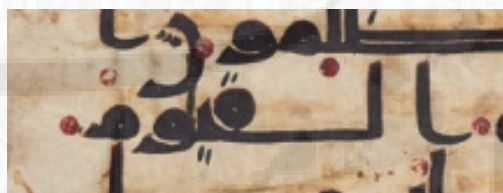
کتابت «ایاً ما تدعوا» به صورت «ایما تدعوا» (برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی)

نمونه دیگر کتابت واژه «یُهِیَی» با املائی «یُهِیَا» در برگه ساتبیز (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵) است.

کتابت «يُهَيِّئِ» با املاي «يُهَيَّا» (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)

نکته جالب توجه قرائت‌های خلاف رسم عثمانی در این مصحف است که یک مورد را می‌توان در برگه شماره ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی در آیه ۲۵۵ سوره بقره مشاهده کرد، آن‌جا که با یک «الف» اضافه، به قرائت «الحیّ القیّام» در کنار قرائت «الحیّ القیوم» اشاره شده است. چنین قرائتی، هم در آیه ۲۵۵ سوره بقره و هم در آیه ۲ سوره آل عمران، قرائتی شاذ است که به ابن مسعود و عمر بن الخطاب و چند تن دیگر منسوب شده است (سجستانی، ۲۰۰۲: ۲۸۸/۲؛ ابن جنّی، ۱۴۱۹: ۱/۲۴۶).

قرائت شاذ «القیام» (برگه ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی)

اعجام و آوانگاری

این مخطوط دارای نقاط اعجام با رد قلم، به صورت خطوط مورّب نازک، در بیش‌تر حروف است. اما گاه برخی از حروف اعجام نشده‌اند؛ مثلاً در برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی، برخی حروف همچون حرف «ش» در «المشرق»، «شهدا» و «شهیدا» فاقد نقاط اعجام هستند. همچنین در برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷ (ش ۲) حرف «ش» در «تشکرون» اعجام شده، اما کلمه «الشیطان» در دو باری که تکرار شده، اعجام نشده است.

در زیر حرف یاء در کلماتی مانند «علی»، «احصی»، «هدی»، «الی»، «موسی» و «بُشری» دو نقطه گذاشته شده است که گویا تلفظ این کلمات به اماله را پیشنهاد می‌کند.

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۴۵

اما اعجام یاء همیشه به این صورت نیست. مثلاً در زیر کلمه «افتری» در آیه ۱۵ کهف (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵) این دو نقطه دیده نمی‌شود. حتی در کلمه‌ای مانند «فتیه»، یاء وسط بدون نقطه است. اما در آیه ۵۴ یوسف (برگه ۴۷۴۷ رضا عباسی) کلمه «ائتونی» با دو نقطه در زیر دندانۀ اول، به صورت «ائتونی» آمده است که می‌تواند نشانی باشد از قرائتی به اماله، شبیه به قرائت ابوعمر و ورش، ابوجعفر و اصبهانی (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۸۳/۴).

این نسخه با نقاط مدور قرمز رنگ به شیوه موسوم به ابوالاسود دونلی اعراب‌گذاری شده است. نقطه‌هایی نیز به رنگ سبز برای نشان دادن قرائتی فرعی به چشم می‌خورد که با قرار گرفتن بر روی برخی از کلمات خاص، علاوه بر قرائت اصلی، نشان‌دهنده قرائتی متفاوت و احتمالاً شاذ است.

تنوین نیز با دو نقطه کنار هم نشان داده شده، اما هیچ‌گونه علامتی برای سکون، تشدید، مدّ، ادغام و مانند آن در نظر گرفته نشده است.

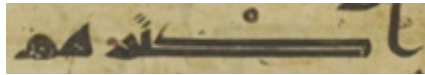
در نظام آوانگاری این مصحف، تمایز میان صدای کشیده «آ» با همزه (أ)، به این صورت است که اگر نقطه قرمز رنگ در سمت چپ «الف» گذاشته شود، صدای «آ» کشیده را نشان می‌دهد؛ مثلاً در کلماتی همچون «آیه» و «آمنوا» می‌توان نقطه قرمز رنگ را در سمت چپ «الف» مشاهده کرد. اما اگر نقطه در سمت راست «الف» گذاشته شود صدای «أ» یا فتحه کوتاه می‌دهد. مثلاً در کلماتی چون «أنت» و «أكثرهم»، نقطه در طرف راست «الف» دیده می‌شود. برای نشان دادن همزه وصل نیز هیچ علامتی گذاشته نشده است.

نقطه سمت چپ «الف» در کلمه «آیه»

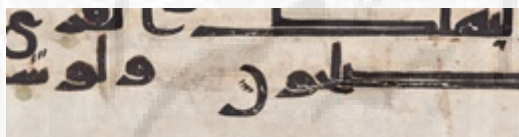
نقطه سمت راست «الف» در کلمه «أنت»

نقطه سمت راست «الف» در کلمه «اکثرهم»

قرائت و عدالای

نخستین مشخصه قرائی این مصحف به حساب آوردن بسمله به عنوان یک آیه است که با گذاشتن علامت پایان آیه در انتهای آن، بعد از کلمه «الرحیم» همواره دیده می‌شود. نظام شمارش آیات در این مصحف نیز منحصر به فرد است، اما به نظر می‌رسد شمارش آیاتی که از خطوط مورب انتهای آیات برمی‌آید با شمارش آیاتی که از علائم تخمیس و تعشیر می‌توان دریافت دقیقاً منطبق نیست. مثلاً پس از انتهای آیه ۱۱۷ هود، یعنی بعد از کلمه «مصلحون» و پس از چند خط تیره مورب به نشانه پایان آیه، فضای تقریباً زیادی به اندازه تذهیبی مثلاً برای تخمیس یا تعشیر خالی گذاشته شده است، اما خبری از تذهیب نیست. چنین امری نشان‌دهنده این است که نظر کاتب و مذهب نسخه که علائم مربوط به تخمیس و تعشیر را گذاشته دقیقاً یکسان نبوده است.

فضای خالی برای نشان تخمیس یا تعشیر (برگه بدون شماره موزه رضا عباسی)

و یا در برگه کتابخانه ملی آلمان که شمارش آیات از سرسوره امکان دارد، به روشنی می‌توان دید که علامت مربوط به تخمیس پس از ششمین آیه در تقسیم‌بندی اولیه که با خطوط مورب نشان داده شده، قرار گرفته است.

مسئلاً، نظام شمارش اولیه آیات در این محصف (خطوط مورب نازک)، همچون اکثر قریب به اتفاق نسخه‌های قرآنی کهن، مطابق با مصحف رایج امروزی نیست. نخستین دلیل این است که شمارش بسمله به عنوان یک آیه در این مصحف برخلاف مصاحف رایج امروزی است. نظام شمارش ثانویه آیات، یعنی علائم تخمیس و تعشیر، نیز هم با نظام

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۴۷

شمارش اولیه این مصحف و هم با نظام شمارش امروزی مغایر است. وجود علائم تخمیس پس از آیه ۴۴ انعام در برگه KFQ47 داوود خلیلی، پس از آیه ۶ انفال در برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس، پس از آیه ۱۵۶ نساء در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴، و نیز در تصویر موجود در کاتالوگ ساتبیز (۱۵ اکتبر ۱۹۹۷، ص ۱۰) پس از آیه ۵۷ حج، همگی نشان از منطبق نبودن نظام شمارش آیات این مصحف با مصحف متداول امروزی دارد.

قرائت نسخه بر اساس اعجام حروف

با توجه به اعجام کلمات، برخی از خصوصیات قرائی متن را نیز می‌توان درک کرد. نقاط اعجام در کلماتی که قرائت آن‌ها محل اختلاف است حائز اهمیت است که به برخی از موارد آن اشاره می‌شود:

در برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی کلمه «یُتلی» در آیه ۱۰۷ اسراء به صورت «تُتلی» اعجام شده است که چنین قرائتی در کُتب معروف قرائات گزارش نشده است. همچنین در آیه ۱۸۰ آل عمران (برگه KFQ71 کلکسیون داوود خلیلی) قرائت «تحسبن» که تنها به حمزه منسوب شده (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۲۲۰) به جای قرائت مشهور «یحسبن»، در نسخه ثبت شده است. باز در همان برگه، قرائت «یعملون» به جای «تعملون» ثبت شده است که موافق با قرائت کسانی چون ابن کثیر و ابوعمر و یعقوب، ابن محیصن و یزیدی است (خطیب، ۲۰۰۴: ۶۳۲/۱).

همچنین در آیه ۱۷۲ اعراف (برگه بُنهامز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲) نیز اعجام اصلی «تقولوا» بنابر قرائت کسانی چون نافع، ابن کثیر، ابن عامر، عاصم، حمزه و کسائی، ابوجعفر و یعقوب بوده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۱۷/۳)، اما در زمانی متأخرتر، دو نقطه به رنگ قرمز در زیر دندان و دو نقطه به رنگ سبز در بالای آن به عنوان قرائت فرعی به صورت «تقولوا» اضافه شده است.

اعجام «تقولوا» در آیه ۱۷۲ اعراف (برگه بُنهامز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)

گویا اعراب‌گذار متن با نقطه‌های اعجام آن موافق نبوده و قرائت اصلی را بنا بر قرائت کسانی چون ابوعمر و ابن محیصن، یزیدی، ابن عباس، عیسی بن عمر و عاصم جحدری (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۱۶/۳) «یقولوا» می‌دانسته که آن را با خط تیره مورّب قرمز و «تقولوا» را به‌عنوان قرائت فرعی با خط تیره مورّب سبزرنگ نشان داده است.

در همان برگه، در آیه ۱۷۳ اعراف «أو یقولوا» بنا بر قرائت ابوعمر و ابن محیصن و یزیدی (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۱۷/۳) با دو نقطه در زیر دندان اعجام شده و باز هم اعراب‌گذار اعراب فرعی «تقولوا» را با خطوط مورّب سبز به آن اضافه کرده است. اما همچنان اعراب اصلی را «یقولوا» می‌داند و آن را با خطوط مورّب قرمز رنگ نشان داده است.

اعجام «یقولوا» در آیه ۱۷۳ اعراف (برگه بُنهامز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)

در برگه M.73.5.508 موزه هنرهای لس آنجلس، در آیه ۲۶۵ بقره، «تعملون» به‌صورت «یعملون» نقطه‌گذاری شده است. این در حالی است که قرائت جمهور «تعملون» است. قرائت به «یاء» فقط به زهری و بعضی اهل مکه منتسب شده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۳۸۶/۱).

در برگه M.73.5.515 موزه هنرهای لس آنجلس، «تدعون» در آیه ۱۹۴ اعراف به‌صورت «یدعون» اعجام شده است، در حالی که قرائت جماعت بر اساس خطاب به کفار «تدعون» است. قرائت به‌صورت «یدعون» را به یمانی (ابن خالویه، بی‌تا: ۵۳؛ خطیب، ۲۰۰۴: ۲۴۱/۳) و برخی نیز به طریقی به کسائی نسبت داده‌اند (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۴۱/۳).

قرائت نسخه بر اساس نقاط اعراب

علاوه بر نقاط اعجام، متن قرآن دارای نقاط مدور قرمز رنگ برای نشان دادن اعراب کلمات است. در کنار نقاط قرمز رنگ، هر از گاهی نقطه‌هایی به رنگ سبز به‌منظور نشان دادن قرائتی فرعی بر روی برخی کلمات قرار گرفته است. بر اساس آنچه از گزارش‌های ابوعمر و

دانی در خصوص روش‌های اعراب‌گذاری مصاحف برمی‌آید، اعراب‌گذاری این مصحف بر اساس شیوه‌ی اهل مدینه و، به تبع آن، اهل مغرب اسلامی نیست؛ چراکه ایشان از رنگ قرمز و زرد در اعراب‌گذاری استفاده می‌کرده‌اند که در این مصحف دیده نمی‌شود. خصوصیات اعراب‌گذاری این مصحف بسیار شبیه به آن شیوه‌ای است که در میان اهل عراق و به‌ویژه اهل کوفه و بصره و، به تبع آن‌ها، در ایران (عراق عجم) متداول بوده است. به گزارش دانی، اهل عراق، برای نشان دادن حرکات و همزه و غیره تنها از رنگ قرمز استفاده می‌کرده‌اند و برخی از اهل کوفه و بصره نیز حروف شواذ را به رنگ سبز در مصحف وارد می‌کرده‌اند (دانی، ۱۹۹۷: ۲۰). آنچه در این مصحف دیده می‌شود بسیار مطابق توصیف ابوعمرو دانی از همین شیوه است.

نظام قرائی که از مطالعه نقاط مدور قرمز رنگ به دست می‌آید، مانند بسیاری دیگر از دست‌نویس‌های کهن قرآنی متعلق به قرون نخست، دقیقاً بر اساس هیچ‌یک از قرائات چهارده‌گانه معروف نیست، بلکه نوعی اختیار قرائی و یا در مواردی قرائتی شاذ و نادر را نشان می‌دهد.

در آیه ۳۷ توبه (برگه ۲۳۳۲ موزه رضا عباسی)، ثبت «لیواطو» با علامت ضمّه بر روی «طاء» قرائتی را که تنها منسوب به ابوجعفر است (خطیب، ۲۰۰۴: ۳/۳۸۳) نشان می‌دهد. در آیه ۱۷۹ آل عمران (برگه KFQ71 کلکسیون داوود خلیلی)، قرائت اصلی «رُسْله» به سکون «سین» و بنا بر قرائت حسن بصری است و قرائت فرعی به رنگ سبز، «رُسْله» را نشان می‌دهد که به‌عنوان قرائت جماعت گزارش شده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۱/۶۳۱). در آیه ۲۶۵ بقره (برگه M.73.5.508 موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس) کلمه «بربوة» با ضمّ بر روی «راء» به صورت «بربوة» اعراب‌گذاری شده است که احتمالاً نشان‌دهنده قرائت کسانی چون ابن‌کثیر، حمزه، کسایی، نافع، ابوعمرو، یعقوب، خلف، و ابوجعفر است (خطیب، ۲۰۰۴: ۱/۳۸۴).

کلمات فراوانی با دو قرائت، یکی اصلی به رنگ قرمز و دیگری فرعی به رنگ سبز، مشخص شده‌اند؛ از جمله، قرائت اصلی «ایحسبُ» به کسر «سین» و قرائت فرعی

«ایحسب» به فتح «سین» در آیه ۵ بلد (برگه Hs. or. 2452 کتابخانه ملی آلمان)؛ قرائت فرعی «خَلِقَ الْإِنْسَانَ» در کنار قرائت اصلی «خُلِقَ الْإِنْسَانُ» در آیه ۳۷ انبیاء (برگه EA2009.18 موزه اشمولین)؛ اشاره به قرائت «الْتُعَاسُ» به رنگ سبز در کنار «الْتُعَاسُ» در آیه ۱۱ انفال (برگه کریستیز، کلکسیون سعید معتمد، ۲۲ آوریل، ۲۰۱۳، ش ۳۸)؛ اشاره به قرائت «رُضْوَانًا» به عنوان قرائت فرعی در کنار «رِضْوَانًا»، در آیه ۸ حشر (برگه Or.14.375 کلکسیون لایدن)؛ و اشاره به قرائت «مَكْثُ» به عنوان قرائت دوم در کنار «مُكْثُ» در آیه ۱۰۶ اسراء (برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی).

اما همواره این گونه نیست که برای کلماتی که محلّ اختلاف قرائات هستند اعراب فرعی گذاشته شده باشد، بلکه این کار کاملاً گزینشی و محدود بوده است. مثلاً در آیه ۱۰۲ نحل (برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴)، کلمه «رُوحُ الْقُدُسِ» فقط با یک قرائت اعراب گذاری شده، در حالی که قرائات مختلفی برای آن گزارش شده است. همچنین در آیه ۹۸ توبه (برگه KFQ46) تنها قرائت «دائرة السوء» مطابق با قرائت نافع و ابن عامر و عاصم و حمزه و کسائی و ابن کثیر (خطیب، ۲۰۰۴: ۴۴۳/۳) با یک فتحه بر روی «سین» دیده می شود و اشاره ای به قرائت «دائرة السوء» به ضم «سین» نشده است.

گاهی نیز با این که اختلاف قرائتی در یک کلمه ذکر نشده، دو قرائت برای آن ثبت شده است. مثلاً در آیه ۱۹ کهف (برگه ساتبیز ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، ش ۲)، «فَلْيَنْظُرْ» به سکون «لام» قرائت جمهور است و «فَلْيَنْظُرْ» به کسر «لام» قرائت حسن (خطیب، ۲۰۰۴: ۱۷۹/۵)، که هر دو قرائت آمده است؛ اما «فَلْيَأْتِكُمْ» که قرائت «لام» در آن به سکون است، باز هم به همراه یک قرائت فرعی به صورت «فَلْيَأْتِكُمْ» آمده، در حالی که قرائتی به این شکل برای آن گزارش نشده است. احتمال دارد چنین کاری به دلیل شباهت این کلمه با «فَلْيَنْظُرْ» صورت گرفته باشد. همان جا، در کلمه «فَلْيَتَلَطَّفْ»، با این که قرائات مختلفی برای آن روایت شده است اما اثری از نقطه های سبز دیده نمی شود.

به نظر می رسد که در این نسخه در مواضع بسیار، ابدال همزه به «واو» مدّ نظر اعراب گذار بوده است. در کلماتی همچون «يُؤْمِنُ» (توبه: ۹۹، برگه KFQ46 کلکسیون

برگه‌هایی از قرآنی کهن و پراکنده در جهان در موزه رضا عباسی / ۱۵۱

داوود خلیلی)، «تؤمنوا» (آل عمران: ۱۷۹، برگه KFQ71 کلکسیون داوود خلیلی)؛ «یؤمنون» (انبیاء: ۳۰، برگه 1995.186 موزه بروکلین)؛ «مؤمنین» (انفال: ۱ و ۲، برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس)، و «المؤمنون» (انفال: ۲، برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس)، یک علامت ضمه در مقابل حرف «واو» می‌تواند نشانی از قرائت ابدال همزه به «واو» باشد.

اما ابدال همزه به «الف» کمتر در این نسخه به چشم می‌خورد؛ «یأتون» در آیه ۱۵ کهف (برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵) بر اساس ابدال همزه به «الف» اعراب‌گذاری نشده است، چون نقطه قرمز رنگ در سمت راست «الف» قرار گرفته است. بنابراین، «یأتون» مهموز تلفظ می‌شود. در حالی که قرائت با ابدال همزه به «الف» در این مورد به کسانی چون ابوعمر، ابوجعفر، الازرق، ورش، الاصبهانی و محمد بن حبيب الشمونی از اعشی از ابی بکر از عاصم منتسب شده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۱۶۰/۵).

قرائت فرعی سبزرنگ در کلماتی مانند «الحسینی» (اسراء: ۱۱۰، برگه ۲۳۳۵ موزه رضا عباسی)، «الدینی» (مؤمنون: ۳۳، برگه ۲۳۳۶ موزه رضا عباسی)؛ «الدُنیا» (نساء: ۱۰۹، برگه MS 4597 کلکسیون شوین)؛ «وَلِيهِمْ» (بقره: ۱۴۲، برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی)؛ «ذکری» (هود: ۱۱۴، برگه بدون شماره موزه رضا عباسی)؛ «موسی» (اعراف: ۱۵۹، برگه 2004.5.40 موزه هنرهای اسلامی مالزی)؛ «آتیهم» (آل عمران: ۱۷۹، برگه KFQ71 کلکسیون داوود خلیلی)؛ «بلی» (اعراف: ۱۷۲، برگه بُنهامز، ۱ مه ۲۰۰۳، ش ۲)؛ «ارتضی» (انبیاء: ۲۸، برگه 1995.186 موزه بروکلین)؛ «الهدی» (اعراف: ۱۹۳، برگه M.73.5.515 موزه هنرهای لس آنجلس)؛ «احصی» (کهف: ۱۲، برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)؛ «طغی»، «أخری»، «موسی» و «الکبری» (طه: ۱۸-۲۴، برگه M.2002.1.383 موزه هنرهای لس آنجلس)؛ «ادریک» (بلد: ۱۲، برگه HS. or. 2452 کتابخانه ملی آلمان)؛ «فحاق» (انبیاء: ۴۱، برگه EA2009.18 موزه اشمولین) قرائت به اماله را نشان می‌دهد. در همه این قرائت‌ها به اماله، انتساب به حمزه و کسائی و خلف به چشم می‌خورد.

مشخصه دیگر اعراب فرعی در این برگه‌ها به ضم خواندن حروف «هاء» و «میم» در

کلماتی همچون «قبلتَهُمْ» (بقره: ۱۴۲، برگه ۲۳۳۴ موزه رضا عباسی)، «ایدیهُم» (بقره: ۲۲۵، برگه ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی)، «علیهُم» (اعراف: ۱۵۷، برگه ۲۰۰۴.۵.۴۰ موزه هنرهای اسلامی مالزی)؛ «علیهُم» (نساء: ۱۰۹، برگه ۴۵۹۷ ms کلکسیون شوین)، «الیهُم» (توبه: ۹۵، برگه KFQ46 کلکسیون داوود خلیلی)؛ «علیهُم» (توبه: ۹۸، برگه KFQ46 کلکسیون داوود خلیلی)، «علیهُم» (انعام: ۴۴، KFQ47 کلکسیون داوود خلیلی)، «ایدیهُم» (انبیاء: ۲۸، برگه ۱۹۹۵.۱۸۶ موزه بروکلین)، «علیهُم» (انفال: ۲، برگه M.73.5.510 موزه هنرهای لس آنجلس؛ و حمد: ۷، برگه ساتبیز، لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، ش ۱)، «قتلَهُمْ» (نساء: ۱۵۵، برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴)؛ «علیهُم» (کهف: ۱۵، برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۵)؛ «تائیهُم» (انبیاء: ۴۰، برگه EA2009.18 موزه اشمولین)؛ «الیهُم» (حشر: ۹، برگه Or.14.375 کلکسیون لایدن) است. در تمام این موارد نام یعقوب، قاری این گونه قرائت، به چشم می خورد. اما اعراب اصلی، یعنی اعراب قرمز رنگ، نیز در این دست کلمات جالب است: مثلاً «قبلتَهُمْ» (بقره: ۱۴۲، برگه ۲۳۳۴ رضا عباسی)؛ «علیهُم» (اعراف: ۱۵۷، برگه ۲۰۰۴.۵.۴۰ موزه هنرهای اسلامی مالزی)؛ و «عنیهُم» (توبه: ۹۵، برگه KFQ46 کلکسیون داوود خلیلی).

کرمانی قرائت «علیهُم» به ضم «هاء» و «میم» را قرائتی غریب و عمرو بن فائد را در این قرائت منفرد می داند. وی همچنین قرائت به کسر «هاء» و «میم» را باز به عمرو بن فائد منسوب می داند (نک: کرمانی، بی تا: ۴۵). اما ابن خالویه «علیهُم» به ضم «هاء» و «میم» را از ابن ابی اسحاق و «علیهُم» به کسر «هاء» و جرّ «میم» را از حسن بصری و عمرو بن فائد می داند (نک: ابن خالویه، بی تا: ۹). لکن ابن جنّی در کتاب المحتسب، قرائت «علیهُم» را از ابن ابی اسحاق و قرائت «علیهمی» را از حسن و عمرو بن فائد می داند و قرائت «علیهُم» را از آن اعرج گزارش می کند (ابن جنّی، ۱۴۱۹: ۱/۱۲۱). در کتاب معجم القرائات گزارش شده که در سورة فاتحه، قرائت «علیهُم» (بضم هاء و میم) موافق قرائت اعرج، کسائی، ابن کثیر، قالون و یعقوب؛ و قرائت «علیهم» مطابق با قرائت حسن، عمرو بن

۱. در آیه ۱۴۲ بقره، یعقوب و ابو عمرو، «قَبْلَتَهُمْ» را به صورت «قبلتَهُمْ» خوانده اند (نک: خطیب، ۲۰۰۴: ۲۰۵/۱).

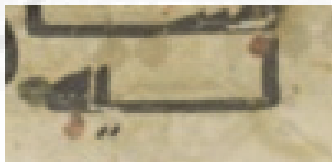

فائد و ابوعمر و یزیدی گزارش شده است (خطیب، ۲۰۰۴: ۲۱/۱-۲۲).

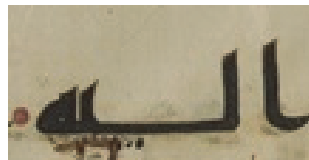

قرانت اصلی «علیهم» به رنگ قرمز و «علیهم» به رنگ سبز
(برگه 2004.5.40 موزه هنرهای اسلامی مالزی)

یک خصوصیت جالب در قرانت دوم یا فرعی این نسخه از قرآن، مضموم خواندن «هَاء» کلماتی از قبیل «الیه» در کنار قرانت اصلی آن یعنی «الیه» (برای مثال، در: نحل: ۱۰۳، برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴؛ مائده: ۳۵، برگه ۲۳۳۳ موزه رضا عباسی)، و یا «الیه» به عنوان قرانت اصلی (برای مثال، در: انبیاء: ۲۵، برگه 1995.186 موزه بروکلین)؛ همچنین قرانت «فیئه» به عنوان قرانت فرعی (بقره: ۲۵۴، برگه ۲۳۴۹ موزه رضا عباسی؛ نساء: ۱۵۷ در برگه ساتبیز، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، ش ۱۴۴؛ نحل: ۶۴ در برگه 2-TM-4321 موزه تروپن)؛ «نجزیه» در کنار قرانت اصلی یعنی «نجزیه» (انبیاء: ۲۹، برگه 1995.186 موزه بروکلین) است. دقیقاً معلوم نیست چنین قرانتی منسوب به کیست. اما قرانتی مشابه، مثلاً «لا ریب فیئه» در آیه ۲ سوره بقره به مسلم بن جندب منسوب شده است (ابن خالویه، بی تا: ۱۰). شایان ذکر است که «فیهن» در آیه ۳۶ توبه (برگه ۲۳۳۲ موزه رضا عباسی) فقط به صورت «فیهن» اعراب گذاری شده و به قرانت یعقوب به صورت «فیهن» اشاره ای نشده است.

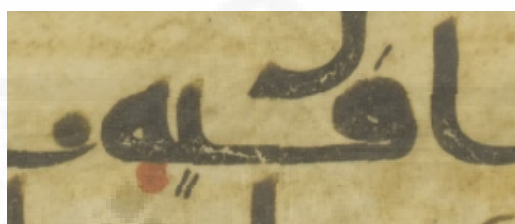
«الیه» به عنوان قرانت فرعی در آیه ۱۰۳ نحل (برگه ساتبیز، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، ش ۴)

«الیه» به عنوان قرانت اصلی در آیه ۲۵ انبیاء (برگه 1995.186 موزه بروکلین)

«فیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۲۵۴ بقره (برگه ۲۳۴۹ رضا عباسی)

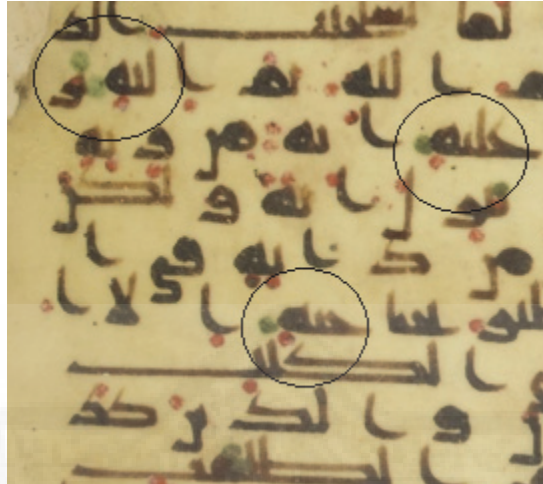

«فیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۱۵۷ نساء (برگه ساتبیز، ۲۰۱۰، ش ۱۴۴)

«نجزیه» به عنوان قرائت فرعی در آیه ۲۹ انبیاء (برگه 1995.186 موزه بروکلین)

جالب این است که هرچند چنین قرائتی در کتب قرائات ذکر نشده، اما در نسخه‌های خطی متعددی به چنین قرائتی (مشخص شده با رنگ سبز) اشاره شده است که از آن جمله می‌توان به نسخه‌های Arabe 379 و Arabe 5123 کتابخانه ملی فرانسه اشاره کرد. مقایسه این نسخه‌ها و بررسی قرائات ثبت شده در آنها، ممکن است از وجود مکتبی خاص در قرائت خیر دهد که برای مدتی رواج داشته است.

نسخه 5123 Arabe کتابخانه ملی فرانسه

علاوه بر موارد یادشده، می‌توان با توجه به اعراب سبزرنگ این دست‌نویس کهن، به قرائت‌های شاذ دیگری، همچون قرائت «ذریه» در کنار قرائت اصلی «ذریه» در آیه ۲۶۶ بقره (برگه M.73.5.508 موزه هنرهای شهر لس‌آنجلس) پی برد.

خاستگاه نسخه

به‌روشنی معلوم نیست که این مصحف از کدام منطقه جغرافیایی جهان اسلام نشأت گرفته است. برای سال‌های متمادی، بیش‌ترین برگه‌های این قرآن در موزه رضا عباسی تهران محفوظ بوده است که مشخص نیست از کجا وارد این موزه شده است. وجود این تعداد برگه در کنار هم در تهران این احتمال را تقویت می‌کند که برگه‌های دیگر این مصحف، از حدود چهل سال پیش، از ایران به حجاجی‌های مختلف در سراسر جهان راه یافته‌اند.

چنان‌که گفته شد، خصوصیات اعراب‌گذاری این مصحف بسیار شبیه به آن چیزی است که در میان اهل عراق و به‌ویژه اهل کوفه و بصره و، به تبع آن، در ایران (ماه کوفه و ماه بصره) متداول بوده است. نظام قرائی به کار رفته در این مصحف نیز احتمالاً مبتنی بر گزینش یا نوعی اختیار قرائی است که، بنا بر گزارش مقدسی، اختیارهای قرائی، لااقل تا سده چهارم هجری در ایران و عراق رواج داشته است (نک: مقدسی، ۱۹۸۷: ۲۰۲).

مطالعه نظام آوانگاری و قرائت در برگه‌هایی که امروزه از این مخطوط در دسترسند، چه به لحاظ شیوه اعراب‌گذاری و چه به لحاظ قرائت‌های به کار رفته در متن (چه قرائت اصلی و چه قرائت فرعی)، شباهت بیش‌تری به شیوه آوانگاری و قرائت اهل عراق و در درجه دوم اهل مکه دارد؛ چراکه در قرائت‌های نشان داده شده در این مصحف، انتساب به نام قاریانی از اهل عراق و یا مکه همچون ابوجعفر، ابوعمرو، یعقوب، ابن‌کثیر، کسائی، خلف و حسن بصری و... به فراوانی به چشم می‌خورد.

با توجه به گزارش‌هایی که اهمیت قرائت بصری و مکی و اختیارات قرائی ابوعمید و ابوحاتم سجستانی را در میان ایرانیان تا پیش از سده چهارم هجری نشان می‌دهند (مقدسی، ۱۹۸۷: ۳۰۳؛ ابن‌جزری، ۱۹۳۳: ۴۲۹/۱)، همچنین با توجه به شیوه آوانگاری این مخطوط که پیش از این بدان اشاره شد، نشأت یافتن این مصحف در منطقه ایران یا عراق دور از ذهن نیست.

قرائت شاذی که در این مصحف به جای مانده بسیار حائز اهمیتند، زیرا در مواردی این قرائت حتی در کتاب‌های مربوط به اختلاف قرائت و شواذ قرائت ثبت نشده‌اند. اهمیت این موضوع، با در نظر گرفتن قدمت این مخطوط و تاریخ آن در اواخر قرن دوم هجری و پیش از قرن چهارم، یعنی پیش از دوران انحصار قرائت رسمی به هفت قرائت توسط ابن‌مجاهد، دو چندان می‌شود و می‌تواند نشان‌دهنده بخشی از تاریخ قرائت رسمی و قرائت شاذ در آن دوران باشد.

منابع

- قرآن کریم. برگه شماره ۲۳۳۲ در موزه رضا عباسی، تهران.
- _____ . برگه شماره ۲۳۳۳ در موزه رضا عباسی، تهران.
- _____ . برگه شماره ۲۳۳۴ در موزه رضا عباسی، تهران.
- _____ . برگه شماره ۲۳۳۵ در موزه رضا عباسی، تهران.
- _____ . برگه شماره ۲۳۳۶ در موزه رضا عباسی، تهران.
- _____ . برگه شماره ۲۳۱۷ در موزه رضا عباسی، تهران.

- ..... برگه شماره ۲۳۴۹ در موزه رضا عباسی، تهران.
- ..... برگه شماره ۴۷۴۷ در موزه رضا عباسی، تهران.
- ..... برگه بدون شماره به خط کوفی در موزه رضا عباسی، تهران.
- ..... برگه شماره KFQ46 در کلکسیون داوود خلیلی، لندن.
- ..... برگه شماره KFQ47 در کلکسیون ناصر داوود خلیلی، لندن.
- ..... برگه شماره KFQ71 در کلکسیون ناصر داوود خلیلی، لندن.
- ..... برگه شماره ؟ در کلکسیون ناصر داوود خلیلی، کپنهاگ.
- ..... برگه شماره M.73.5.508 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای
لس آنجلس (LACMA).
- ..... برگه شماره M.73.5.510 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای
لس آنجلس (LACMA).
- ..... برگه شماره M.73.5.511 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای
لس آنجلس (LACMA).
- ..... برگه شماره M.73.5.515 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای
لس آنجلس (LACMA).
- ..... برگه شماره M.2002.1.383 در کلکسیون خوشنویسی اسلامی در موزه هنرهای
لس آنجلس (LACMA).
- ..... برگه شماره 1995.186 در موزه بروکلین، نیویورک.
- ..... برگه شماره LTS1998.2.3 در نگارخانه آرتور سکالر، واشنگتن دی.سی.
- ..... برگه شماره Hs. or. 2452 در کتابخانه ملی آلمان، برلین.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی بُنهامز، لندن، ۱ مه ۲۰۰۳، شماره ۲.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی کریستیز (کلکسیون سعید معتمد)، ۲۲ آوریل ۲۰۱۳،
شماره ۳۸.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لندن، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷، شماره ۲.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، دوچه، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، شماره ۱۴۴.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، دوچه، ۱۶ دسامبر ۲۰۱۰، شماره ۱۴۵.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لندن، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، شماره ۴.
- ..... برگه ارائه شده در حراجی کریستیز، لندن، ۲۳ اکتبر ۲۰۰۷، شماره ۱.

- _____ . برگه ارائه شده در حراجی کریستیز، لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، شماره ۲۵.
- _____ . برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸، شماره ۱.
- _____ . برگه ارائه شده در حراجی کریستیز، لندن، ۵ اکتبر ۲۰۱۰، شماره ۵۳.
- _____ . برگه شماره ms 4597 در کلکسیون مارتین شوین، اسلو و لندن.
- _____ . برگه شماره EA2009.18 در موزه اشمولین، آکسفورد.
- _____ . برگه شماره 2004.5.40 در موزه هنرهای اسلامی مالزی، پیش تر برگه ارائه شده در حراجی ساتبیز، لاندروز (لندن)، ۲۸ آوریل ۲۰۰۴، شماره ۳.
- _____ . برگه شماره Or.14.375 در کلکسیون لایدن.
- _____ . برگه شماره TM-4321-2 در موزه تروپن، آمستردام.
- _____ . برگه شماره 64.2071 در موزه بوستون.
- _____ . نسخه شماره 379 Arabe کتابخانه ملی فرانسه.
- _____ . نسخه شماره 5123 Arabe کتابخانه ملی فرانسه.
- _____ . نسخه شماره MS Add.1147 دانشگاه کمبریج.
- _____ . (۱۳۹۰). منتخب آثار خطوط کوفی در نمایشگاه موزه رضا عباسی. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و موزه رضا عباسی، تهران: انتشارات سبحان نور.
- ابن جنی، ابی الفتح عثمان (۱۴۱۹ ق). المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات و الإیضاح عنها. تحقیق: محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دار کتب العلمیة.
- ابن جزری، محمد (۱۹۳۳ م). غایة النهایة. به کوشش: برگشترسر. قاهره: مکتبه الخانجی.
- ابن خالویه (بی تا). مختصر فی شواذ القرآن من کتاب البدیع. قاهره: مکتبه الممتنبی.
- ابن مجاهد، ابوبکر (۱۴۰۰ ق). السبعة فی القراءات. تحقیق: شوقی ضیف. مصر: دار المعارف.
- خطیب، عبداللطیف (۲۰۰۴ م). معجم القراءات. دمشق: دار سعدالدين للطباعة و النشر و التوزیع.
- دانی، ابوعمر و عثمان بن سعید (۱۹۹۷ م). المحکم فی نقط المصاحف. تحقیق: عزة حسن. دمشق: دار الفكر، الطبعة الثانية.
- سجستانی، ابوداود (۲۰۰۲ م). کتاب المصاحف. تحقیق: محب الدین عبدالسبحان واعظ. قاهره: دار البشائر الاسلامیة.
- کرمانی، محمد بن ابی نصر (بی تا). شواذ القراءات. تحقیق: شمران العجلی. بیروت: مؤسسة البلاغ.
- مقدسی، محمد (۱۹۸۷ م). احسن التقاسیم. تحقیق: محمد مخزوم. بیروت: دار صادر.

- Déroche, François (1992). *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to 10th Centuries AD* (Nasser D.Khalili Collection of Islamic Art). London: Oxford.
- Puin, Elisabeth (2010). "Einfrüher Koran palimpsestaus Şan'ā' (DAM 01-27.1) – Teil III: Einnicht-‘uṭmānischer Koran". in *Die Entstehungeiner Weltreligion I: Von der koranischen Bewegungzum Frühislam*, ed. Markus Groß et al. Berlin: Hans Schiler.
- Goudarzi, Mohsen. And Sadeghi, Behnam (2012). "Şan'ā' 1 and the Origins of the Qur'ān". *Der Islam: Zeitschriftfür Geschichte und Kultur des islamischen Orients*, 87i-ii: 1-129.
- *Oriental Manuscripts and Miniatures*. Sotheby's auction catalogue sale date, 15 October 1997.
- *A Princely Collection Treasures from the Islamic World*, Sotheby's auction catalogue sale. Date - 5th October 2010.

